

ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРОЗМАІТТЯ УКРАЇНИ (контекст екополітики)

Обґрунтовано актуальність, соціально-екологічні передумови та розглянуто концептуальні підходи щодо проблеми збереження біотичного розмаїття України. Запропоновано визначення поняття та мотивацію розгляду парадигмальних аспектів проблеми. Акцентовано увагу на методологічних та практичних кроках, що необхідно здійснити для впровадження запропонованих підходів шляхом правових та управлінських заходів. Розглянуто теоретичні та соціальні передумови розбудови екомережі України як системи природних коридорів та один з кроків за безпечення збереження біорозмаїття.

"Це значно більше, ніж просто ідилія чи романтика, що зникає всюди, де ландшафт покалічено. Втрачається щось у сенсі життя".

1943, Йохан Гуйзінга, цит.:
Ad van der Wānde, The Netherlands, 1996, p. 14.

Це було сказано про кардинально змінений голландський ландшафт, що став жертвою розвитку ще 500 років тому, при тому рівні продуктивних сил. Сьогодні ж ця держава витрачає величезні кошти на відновлення природного середовища, створюючи на голому місці національні парки, пропонуючи об'єднати Європу мережею живих коридорів та виділяючи кошти на збереження дощових лісів у тропіках. Безумовно, приклад Голландії — вражаючий приклад, в тому розумінні, що ландшафт вже покалічено, але тим більше він є показовим і вартий уваги, коли ще не пізно щось змінити або виправити.

Переоцінка цінностей і зміна орієнтацій світової спільноти у ставленні до природи, викликана катаклізмами в довкіллі, супроводжується формуванням нової системи екоправа та екополітики. Мова йде про вектор Ріо та Порядок денний на 21 століття, систему глобальних екоконвенцій, зростання свідомості громадян та готовності урядів враховувати нові реалії, що полягають у розумінні вичерпності та вразливості природних ресурсів.

Внаслідок господарювання, яке здійснювалося на теренах України, особливо в останнє століття, відбулися значні зміни в природному середовищі. Зокрема, різко зменшилася площа, зайнята природними угрупованнями — до 30 %, в т. ч. лісами — до 15 % території країни (у тричі); було практично знищено степ як природний

біом, значних змін зазнали гідрологічні умови території у зв'язку з будівництвом рівнинних гідроелектростанцій та створенням велетенських штучних морів, осушенням боліт Полісся та обводненням Степу. Спостерігається антропогенне забруднення значних територій, в т. ч. важкими металами, радіонуклідами, стійкими органічними сполуками, деградація екосистем, що загрожує втратою гено-, цено- та екофонду та формує соціально-екологічний дискомфорт населення. Виходячи з причин, що викликали екокризу, в умовах трансформації політичної системи й переходу до ринкової економіки розроблено основи сучасної екополітики, яка відповідає як внутрішнім потребам, так і європейському природоохоронному процесові.

Головні засади державної екологічної політики закріплені відповідними статтями Конституції України (1996), цілої низки прийнятих протягом 1991—99 рр. законів України й відображені в програмному документі "Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки" (1998). Одним із пріоритетів у сфері природокористування, екологічної безпеки та охорони природи є збереження та невиснажливе використання біорозмаїття. Воно розглядається як національне багатство України, базова умова збалансованого соціально-економічного розвитку держави.

До обґрунтування підходів щодо збереження біорозмаїття

Ситуація нинішньої України трагічна під печаттю Чорнобиля, але радіоактивне забруд-

нення не вичерпує трагізму. Не менш загрозливим в екологічному сенсі є хімічне забруднення території, багато небезпечних виробництв, масштабні втручання в ландшафт типу спорудження водосховищ та меліоративних систем, розорювання земель та вирубування лісів. Проблема полягає не тільки в тому, що зникли тарпани (що само по собі є ознакою деградації степу як біому, оскільки це клімаксий, прапорний вид), що лісистість України за історичний період зменшилася втричі (що теж потягло за собою серію мезо- та мікроекологічних катастроф), що різко зменшується гумусність ґрунтів. Насамперед проблема полягає в тому, що спостерігається виразна тенденція деградації екосистем України, яка проявляється в їх зростаючій неповночленності, фрагментації, синантропізації, падінні біогеохімічної функції. Зворотною стороною цього процесу є вже згадані зміни, як біомного, так і функціонального плану. Важливо зазначити, що це стосується природної сторони довкілля, його біотичної та ландшафтної складових, — екосистемного каркасу.

Зазначене скорочення площ, зайнятих природними екосистемами, згадуючи відому алегорію Оноре де Бальзака про шагреневу шкіру, супроводжується втратою первинних рослинних угруповань та фауністичних комплексів, змінами в структурно-функціональних характеристиках екосистем, ландшафтів та біомів і пов'язане, зрештою, з втратою біотичного та ландшафтного розмаїття, того "природного капіталу", "екосистемного фонду" (Шеляг-Сосонко, Мовчан, 1982), що забезпечує еколого-еволюційну адаптивність життя, його екосистемну організованість та стійкість. Тематика збереження біорозмаїття визначена пріоритетною для України на державному рівні. По-перше, методологія такого підходу закладена в Конституції України, по-друге, це є результатом підписання та ратифікації відповідної конвенції — міжнародного багатостороннього договору, по-третє, збереження біорозмаїття включено до переліку семи пріоритетів державної екополітики.

В даній роботі біотичне розмаїття розглядається як системно-організований комплекс організмів всіх рівнів організації в їх єдності з середовищем існування, який є основою для еколого-еволюційної адаптації біосистем і забезпечує їх стійкість. З даного визначення випливає принциповий і необхідний шлях вирішення екологічних проблем — збереження біотичного розмаїття. Достатньою умовою і шляхом вирішення екопроблем повинна бути зміна характеру суспільно-економічного розвитку та забезпечення його екологічної безпеки.

Важливим елементом дослідження проблеми збереження біотичного розмаїття в контексті екополітики є обґрунтування та апробація об'єктно-функціональної евристичної матриці як інструменту дослідження, аналіз проблеми стійкості екосистем та їх компонентів у зв'язку з біорозмаїттям та обґрунтування моделі стійкості як ключа щодо збереження біорозмаїття, системне дослідження стану біотичних компонентів довкілля як ресурсу та тенденції його зміни, системне дослідження соціального контексту та розвитку держави в зв'язку з проблемою збереження біорозмаїття, формулювання парадигми та концепції такого збереження.

Актуальність теми дослідження визначається багатьма чинниками, які можуть бути зведені до трьох принципових:

- біорозмаїття є природним капіталом, базисом суспільно-економічного розвитку, причому це самовідновлювальний за своєю природою капітал;

- біорозмаїття є ключовим фактором забезпечення екологічної рівноваги довкілля, біогеохімічних циклів та стійкості екосистем;

- біорозмаїття є функцією всіх живих організмів різних рівнів організації в їх ценотичній та екосистемній організованості, унікальних в еколого-еволюційному відношенні, і тому воно характеризує унікальність живих організмів та їх комплексів.

Найважливішими аспектами в контексті даного дослідження є: методологічний, гносеологічний, теоретико- та конкретно-науковий, феноменологічний, світоглядний, аксіологічний, соціологічний в широкому розумінні, охоплюючи питання соціально-економічні, політичні, демографічні, історичні, правові тощо. Безумовно, даний перелік не є вичерпним, але вибір саме цих аспектів явища і проблеми зумовлений орієнтацією на аналітико-синтетичне дослідження, базуючись на екосистемному підході до взаємодії суспільства з компонентами його природного оточення та беручи до уваги соціальний контекст.

Так, теоретико- та конкретно-науковий аспект дослідження має зосереджуватися у вигляді екологічного, у зв'язку з розглядом явищ на рівні екосистемних об'єктів та процесів, які характеризуються високим рівнем компенсаторних та регулятивних можливостей. Водночас етапними в послідовності даного дослідження, у зв'язку з його орієнтованістю на продуктивний аналіз, здатний забезпечити практичний результат, є відповідно, 1) логіко-методологічний і логіко-теоретичний аналіз та обґрунтування концептуального інструментарію дослідження, 2) теоретико-екологічний і геоботанічний аналіз та

реконструкція механізмів стійкості в контексті розгляду проблеми збереження біотичного різноманіття, з метою вичленення ключового механізму, 3) нарис феноменології зміни довкілля, його стану і трендів такої зміни у зв'язку з суспільно-історичними процесами, 4) нарис суспільного, нормативно-правового та наукового контексту в зв'язку з дослідженням перспектив практичних заходів, 5) синтез, шляхом системного узагальнення аналітичних етапів щодо методології, суті й теоретичної реконструкції явища, взятих у розвитку.

Національні дії у сфері збереження біорозмаїття ґрунтуються на положеннях Конституції України, здійснюються відповідно до законодавчих актів у галузі довкілля, вимог міжнародних конвенцій, Стороною яких є Україна, а також Всеєвропейської стратегії збереження біо- та ландшафтного розмаїття, схваленої на конференції "Довкілля для Європи" в Софії 1995 року.

12 травня 1997 року Кабінет Міністрів України постановою № 439 затвердив Концепцію (стратегію) збереження біорізноманіття України, для втілення якої розроблено Національну програму дій на 2000—2015 роки (нині перебуває на розгляді Верховної Ради.)

Основними завданнями діяльності в цій сфері є: збереження, поліпшення стану та відновлення природних і порушених екосистем, середовищ існування окремих біологічних видів та компонентів ландшафтів; сприяння переходові до збалансованого використання природних ресурсів; мінімізація прямого та непрямого негативного впливу на екосистеми, їх компоненти і комплекси; підвищення рівня інформованості населення з питань біологічного розмаїття, а також активізація участі громадян у діяльності щодо його збереження; посилення відповідальності підприємств, організацій, установ і громадян, чия діяльність пов'язана з використанням природних ресурсів або впливає на стан довкілля, за збереження біологічного розмаїття.

У зазначених цілях передбачається застосовувати і розвивати відповідні правові, фінансові, організаційні, науково-методичні та інформаційно-освітні засоби. При цьому основними напрямками діяльності щодо збереження біологічного розмаїття є: збереження та відновлення прибережно-морських та морських, річкових і заплавних, озерних та болотних, лучних і степових, лісових та гірських екосистем; збереження видів та популяцій; екологічне оздоровлення урбандшафтів та інших територій інтенсивного ведення господарської діяльності; екологізація агроландшафтів та агротехнологій, методів діяльності в лісовому, рибному, мисливському, водному та земельному господарствах; створення на-

ціональної екологічної мережі (системи "зелених" коридорів) як складової частини європейської екологічної мережі.

До аналізу концепції екомережі як синтезу теорії та практики

Загальною тенденцією в підході до екомережі є намагання створити універсальну соціоприродну структуру, яка б вирішувала не тільки проблеми збереження тварин, рослин, грибів та їх середовищ існування, а й постійно надавала населенню соціальну та економічну допомогу і, поліпшуючи умови його існування, тим самим закладала підвалини еколого-збалансованого розвитку території, як одного з його базових елементів. Особливе значення ця роль екомережі має для екологічно вразливих і надто деградованих територій, екологічна місткість яких значною мірою вже вичерпана і формуються екстремальні умови. Для таких територій вони є єдиною можливим виходом з кризового стану в найближчий відрізок часу.

Існуючі стратегії охорони живої природи і конвенції, спрямовані на індивідуальну й територіальну охорону, передусім видів, не забезпечують відтворення її цілісності та єдності. Тільки в Конвенції про біорозмаїття вперше було сказано про необхідність збереження й інших форм організації живих істот, екосистем і ландшафтів. Але й вона не має універсального характеру щодо забезпечення охорони усіх колективних форм організації організмів, оскільки спрямована, по суті, на охорону генофонду й умов існування. Ідея відновлення цілісності і єдності живої плівки планети не формулюється і не ставиться за мету Конвенції. Всі існуючі природно-заповідні мережі мають острівний локалізований характер. Тому в рамках стратегії збереження біо- та ландшафтного розмаїття було прийнято рішення про створення пан'європейської екомережі, що впливає з ідеології холізму — цілісності природи, взаємопов'язаності і нерозривності її складових систем всіх рівнів. Екокоридори — просторові, витягнутої конфігурації, структури, що зв'язують між собою природні ядра і включають існуюче біорозмаїття різного ступеня природності та середовища його існування, а також території, що підлягають ренатуралізації. Головною їх функцією є підтримання процесів розмноження, обміну генофондом, міграції видів, поширення видів на суміжні території, переживання ними несприятливих умов, переховування, забезпечення стабільності екосистем.

Ідея екомережі є інтегральною в організації збереження біо- та ландшафтного розмаїття. Відпрацьованим є концептуальний підхід до ство-

рення пан'європейської екомережі. Вона включатиме такі елементи:

- екокоридори для забезпечення неперервності природних екосистем (і міграційні шляхи водночас);
- природні ядра або осередки (ключові райони) для збереження екосистем, середовищ існування, видів і ландшафтів європейського значення;
- відновлювальні райони — для відновлення порушених елементів екосистем, середовищ існування і ландшафтів європейського значення;
- супутні острівні природні масиви (насамперед для мігруючих видів);
- буферні зони, які сприяють зміцненню мережі та її захисту від впливу негативних зовнішніх факторів.

До характеристики переваг та умов створення екомережі

По-перше, її створення вимагає комплексної оцінки стану території за багатьма природними і соціальними показниками, з'ясування факторів, що загрожують її розвитку в майбутньому і на цій основі оптимізації її використання та усунення негативних тенденцій. По-друге, вона відновлює занедбані, екологічно неперспективні, непридатні землі і збільшує продуктивність природних ресурсів: кормів для тваринництва, деревини, грибів, ягід, лікарських рослин, промислових тварин для населення, надаючи йому додаткові вигоди як від безпосереднього використання ресурсів, так і від їх ліцензування. Провідну роль у цьому можуть відігравати галузі лісового, сільського та водного господарств, які починають переорієнтовуватись на збалансоване використання земель і ресурсів. Майже ідеальними в цьому сенсі є лісові масиви і водойми, які надають практично всі види ресурсів і послуг — від полювання, рибальства, відпочинку, оздоровлення і до світоглядних, наукових, навчальних, просвітних, естетичних, моральних тощо. Принципово важливим через свою масовість і значні економічні вигоди є розвиток туризму на базі природних ядер історичної спадщини, гірських масивів, річок, озер, унікальних ландшафтів тощо, а також упорядкована рекреація. По-третє, екомережа покращує екологічний стан довкілля через регулювання гідрологічного режиму, припинення ерозії, пом'якшення мікроклімату, зменшення забруднення, збагачення ґрунтів, стабілізацію малого кругообігу речовини, збереження відновлюваних ресурсів, підтримку природного балансу тощо. По-четверте, сприяє збереженню історичної спадщини і розвитку традиційних, найбільш економічних, невиснажливих форм господарюван-

ня, таких, як бджільництво, риборозведення, звіророзведення, садівництво, натуральне пасовище скотарство. По-п'яте, поліпшує інфраструктуру, раціоналізує відношення площ різного використання та їх територіальне розміщення, насамперед сільгоспугідь, сприяє комплексному використанню природних ресурсів та об'єктів, особливо великих річок, озер та лиманів. І, нарешті, по-шосте, реалізація програми сприяє більш раціональному розселенню населення, збільшенню його зайнятості і прибутків, створенню комфортніших умов проживання і здорового способу життя, збагаченню його інтересів, підвищенню освіти і національного самоусвідомлення. Відносно правових аспектів створення екомережі, то в Україні існує досить розвинена правова база в галузі, насамперед, природно-заповідного фонду; по-друге, існують можливості її розвитку та вдосконалення, зокрема, щодо екомережі, і такий розвиток визначатиметься формуванням відповідного завдання та його оплатою.

Отже, необхідна реорганізація структури системи всього природокористування і, передовсім, його економічних аспектів. Останнє охоплює також і реструктуризацію державного бюджету. На місцевому рівні доцільним є акумулювання коштів, отриманих у вигляді платежів за природокористування в межах певних адміністративних одиниць для подальшого цільового використання з метою створення та підтримки функцій відповідних екокоридорів та їхніх елементів.

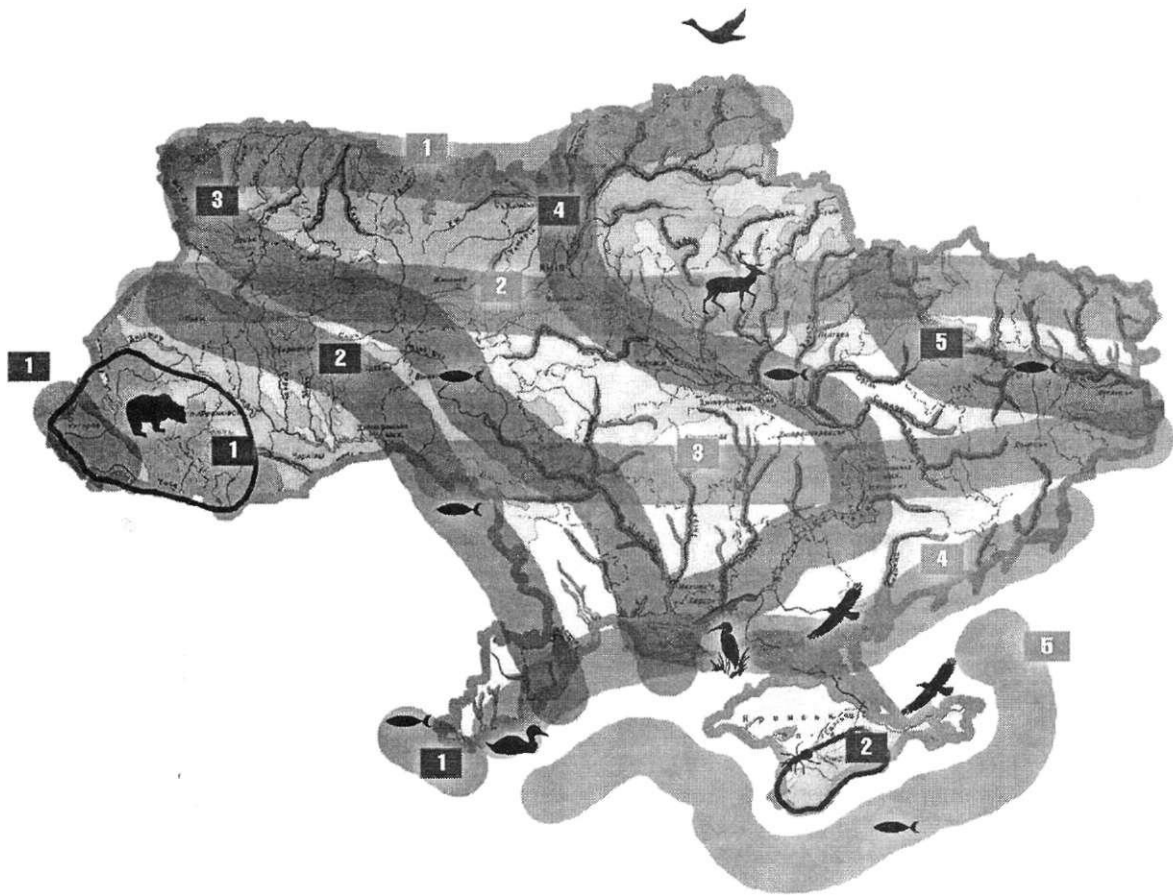
Узагальнимо деякі з виграшних моментів створення екомережі:

- а) залучення в обіг природного капіталу (природних ресурсів) із незначною стартовою інвестицією, питомою головною інвестицією, невисокою амортизаційною вартістю і, власне, нескінченним у часі, відчутним прибутком;
- б) значне здешевлення в майбутньому заходів забезпечення екобезпеки та боротьби із забрудненням та очищенням природних вод на територіях, охоплених екомережею;
- в) зменшення безпосередніх витрат на лікування завдяки поліпшенню здоров'я населення внаслідок поліпшення якості довкілля;
- г) інтеграція фінансових і людських ресурсів з метою виконання цілісної екологічної програми типу "екомережа" замість їх розпорошення на виконання чисельних, але не взаємопов'язаних між собою державних, регіональних, місцевих, відомчих програм і громадських ініціатив, як це відбувається тепер;
- д) потенційна можливість надходження міжнародної фінансової допомоги на компенсаційних засадах на кшталт "додаткової вартості"

("incremental cost") від Глобальної Екологічної Фондації (ГЕФ).

Варіант пролягання екокоридорів зонального рівня може базуватися на врахуванні сучасної збереженості природної рослинності, її поширення в минулому, гідрографічних особливостях ландшафту, насамперед у зв'язку з долинами рік першої величини, екосистемними характеристиками морських ділянок (див. картосхему).

Водночас важливим елементом стратегії створення екомережі є оцінка вигод. Вона повинна, в першому наближенні, враховувати широкий спектр вигод від екологізації виробництва і технологій, а також зважати на рекреаційні, етноландшафтні, естетичні, медико-екологічні вартості збережених або відновлених ландшафтів, та їхній біотичний потенціал у широкому сенсі.

Картосхема екомережі України

1. Global Environment Outlook / Ed. V. Wandeweerd.— New York; Oxford: Oxford Univer. Press, 1997.— 264 p.

2. Yu. R. Shelyag-Sosonko, V. S. Kryshchenko, Ya. I. Movchan, Methodology of Geobotany/russian.— Kyiv, Nauk. dumka, 1991.— 271 p.

3. Valuing the Global Environment / Washington, DC: GEF, 1998.— 162 p.

4. Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living. IUCN/UNEP/WWF, 1991, Gland.

5. World Conservation Strategy. Living resource conservation for sustainable development. IUCN, UNEP and WWF, 1980, Gland, Nairobi, Washington, respectively.

6. Role of Economic Instruments in Integrating Environmental Policy with Sectoral Policies. / Ed. J. Becvar, M. Kokine.— UN/New York and Geneva, 1998.— 162 p.

7. National Report of Ukraine on Conservation of Biological diversity / Ed. by: Ya.I. Movchan, Yu.R. Shelyag-Sosonko.— Kyiv, MEP/Prospect Ltd., 1997.— 31 p.

8. The Pan-European Biological Diversity Strategy.— Strasbourg: Council of Europe, UNEP, ECNC 1996.— 50 p.

9. Conserving Europe's Natural Heritage. Towards a European Ecological Network/ Ed. by: Graham Bennett.— London-Dordrecht-Boston. 1994.— 334 p.

Movchan Y. I.

BIODIVERSITY CONSERVATION OF UKRAINIAN

Considerable changes in Ukrainian environment have been caused by specific economy management system, which took place on its scopes especially during the last century. In particular, the areas of natural vegetation have sharply decreased by 30 % including 15 % of forests; Steppe zone was actually lost as a nature biome. It could be quite difficult to implement the sustainable development policy even under favourable conditions of a prosperous economy. Thus it is even more difficult to pursue this goal in Ukraine, since this country is now undergoing dramatic changes, trying to overcome a profound crisis and to solve numerous particular problems. National activities in biodiversity conservation based on the Constitution of Ukraine are implemented in accordance with the existing national legal basis (environmental and conservation legislation) as well international conventions ratified by Ukraine and the Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy (1995). On May 12, 1997 Cabinet of Ministers of Ukraine adopted the decision "On Strategy of Biodiversity Conservation". National Action Plan for 2000—2015 was developed for the Strategy to be implemented. Perhaps, the productive perspective for synergetic resolving problems of biodiversity conservation and using in economic context is creation of Econet, approaching socio-economic and eco-goals, diminishing unemployment rate and utilising the opportunities available in Ukraine at present moment, before privatisation. The realisation of the above measures will give an opportunity to stop negative changes of the living component of the environment and facilitate the implementation of the principles of sustainable development and balanced use of natural resources.